

Княжій бог–Перун

На основі письмових, фольклорних та етнографічних джерел зроблено реконструкцію культу одного з самих відомих дружинних східнослов'янських язичницьких богів – заступника київських князів Перуна. Висвітлюються такі важливі деталі культу Перуна як походження, динамічний розвиток та трансформація образу східнослов'янського бога громовержця в уяві давніх слов'ян.

Ключові слова: культ, язичництво, обряд, уявлення, вірування.

У сучасній вітчизняній історіографії предметом дослідження стають не тільки процеси розвитку суспільства, його структура й економіка, але й духовний стан людини, архаїчна основа її ментальності. В сучасній Україні відзначається зростання інтересу до східнослов'янського язичництва, яке протягом сторіч визначало світогляд наших предків. Дослідження духовної спадщини давніх слов'ян відкриває перспективу глибшого осмислення місця духовної парадигми українського народу у загальній родині індоєвропейських націй.

Одним з самих відомих східнослов'янських божеств у наших предків був Перун – заступник професійних воїнів й уособлення князівської влади. Вітчизняні дослідники розходяться в інтерпретації даного божества. Деякі з вчених, наприклад, вважали Перуна самим авторитетним язичеським божеством, яке домінувало на всьому східнослов'янському просторі. Так М. Касторський висловив припущення, що це божество персоніфікувало собою князівську владу, справедливість і взагалі світоустрій [9,50]. Волошина Т.А й Астапов С.Н. дійшли висновку, що Перун був у наших предків божеством життя й усілякого блага [4,69–70].

Тим часом, за кількістю згадувань у ранньохристиянських джерелах Перун значно поступався наприклад Роду й рожаницям, а також Велесу.

Деякі дослідники з схильні вважати, що культ Перуна носив неприродний, штучний характер і відразу зник після прийняття християнства. Такої точки зору, зокрема, дотримується Н.С. Гордієнко [5,49].

В такому випадку незрозуміло, навіщо давньоруським книжникам XI–XIII ст. взагалі знадобилося включати ім'я даного божества у свої повчання проти язичництва, розраховані на народне середовище. Крім того, дослідження топоніміки свідчать про те, що культ Перуна в східних слов'ян мав досить сталий характер.

До того ж, існують данні про те, що в деяких областях слов'янського світу Перунові продовжували приносити жертви навіть в XVI – XVII ст. Так, прусський чернець Бруно у своїй Хроніці стверджує, що в 1500 році став свідком того, як один польський селянин з усіма церемоніями приніс

у жертву Перунові цапа [9,72]. Через кілька сторіч болгарський священик звинувачував свою паству у тому, що селяни «Перуна почитають: во время безодья, собираются единого от девиц или юношей и облачают его в одежду, яки в багряницу и сплетают ему венец от бурьянов в образ крылья Перуна и ходят по домах, играющее испевающе часто поминающее того беса, повелевающего водами, люди же безумныи дают им милостыню» [22,14].

Найбільш обґрунтованої виглядає точка зору Е. Анічкова, пізніше підтримана значною кількістю вітчизняних дослідників, відповідно до якої Перун був верховним богом лише східнослов'янського дружинного прошарку. Для більшості ж східнослов'янського населення він був лише одним з уособлень озброєного добра та підліткових ініціатив [1,385;23,17;14,29].

Велику полеміку у вчених викликає й проблема походження імені Перуна. Ряд вітчизняних дослідників висловили припущення, що навіть ім'я даного божества має іноземне походження. Так, наприклад, Глинка Г.С. уважав, що термін «Перун» має германські коріння. Дослідник аргументував свою точку зору тим, що ідол Перуна стояв за Боричевим струмком, а Боричем за його словами могли лише називати сина Одина – Бора [6, 96]. Незважаючи на серйозну критику даної гіпотези, вона знаходила своїх прихильників навіть до ХХ ст. Зокрема, активним прихильником гіпотези про германське походження Перуна виступав М.М. Сперанський. На його думку, вища релігія слов'ян взагалі носила штучний характер, на відміну від нижчої – народної [21,142–143].

Іванов В.В і Топоров В.Н. звернули увагу вчених на єдність слов'янського терміну «Перун» і хетського «perkunas», що дозволило їм припустити хетське походження імені даного бога [7,430]. На думку М.І. Костомарова термін Перун був запозичений нашими предками від скіфів [10,208]. Корш Ф. висунув гіпотезу згідно з якою східнослов'янський громовержець мав іллірійське походження [11,317].

На захист слов'янського походження імені даного бога–громовержця рішуче встав Л. Нідерле. Автор залучив для аргументації своєї точки зору велику кількість писемних джерел та даних філології [15,93–97].

У наш час більшість дослідників приходять до висновку, що ім'я даного божества виникло ще в дослов'янській, індоєвропейській період [14,146–147;24,246].

На користь даної гіпотези свідчить наявність у слов'янських і балтських мовах безлічі варіантів ім'я бога – громовержця. Так, в Україні та Росії навіть на початку ХХ ст. знали небесного ангела «Перуна», ворога чортів. У поляків в язичницьку епоху існував бог «Piogun», у чехів «Peraun», словаків «Peron», литовців «Perkunas», латів «Pehrkons». У давніх прусів існував бог Perkunas. Про громовий гуркіт і удари блискавки литовці ще донедавна казали: «Perkunas grauja», «Perkunas musza». У південнослов'янських писемних джерелах XV–XVII ст. зустрічаються власні імена, похідні від імені бога Перуна – «Перуніка», «Перуна», «Перун», «Парун» і т.д. [8,146–147;2,120].

Крім того, географічні імена, які вказують на древнє поклоніння Перунові, зустрічаються в Литві й у різних слов'янських землях: у Сербії відома гора Перуна Діброва, у Весьєгонському районі Росії існувала Перунова пустинь, у Ржевському – село Перуново, у полоцьком районі Білорусі ще недавно знаходилося невеличке місто Пиоруново, Перунова весь відома й у землях словенців. У землях хорватів знаходиться гора Перунь заввишки 881 метр [8,157].

Можливо, що культ Перуна існував у давніх слов'ян та їхніх сусідів балтів ще у далеку родову добу, і значно посилювався в другій половині першого тисячоріччя нашої ери. Саме в цю епоху народні божества племінних ініціацій, заступники родових воїнів перетворилися в богів бойових дружин, які в той час значно посиллися. Імовірно Перун спочатку був заступником військової еліти полянського племінного союзу.

Згодом, авторитет Перуна зріс одночасно з посиленням влади полянських князів. Згідно деяких писемних джерел, вже в середині IX ст. дружини полян робили свої походи на Візантію під заступництвом бога – громовержця. У всякому разі, візантійський патріарх Фотій в одному зі своїх «послань» повідомляє, що руси – поляни в середині IX сторіччя робили свої походи під заступництвом Перуна – «И святитель Фотій почав у соборі Святої Софії свою проповідь: «Що це? Звідки поразка настільки згубна? Звідки гнів настільки тяжкий? Звідки впав на нас цей північний полянський страшний Перун! Звідки нахлинуло це варварське, похмуре й грізне море!» [18,279].

У сер. IX століття, згідно з письмовими даними почало формуватися князівське право, яке, вочевидь, було тісно пов'язане з культом Перуна. Так, Ібн–Даста, який використовував у своїх творах повідомленнями середньоазіатських авторів IX ст., розповідає наступне: якщо хто–небудь із русів «порушить справу проти іншого, то кличе його на суд до царя, перед яким вони й сперечаються. Коли ж цар вимовив вирок, виконується те, що він велить. Якщо ж обидві сторони незадоволені вироком царя, то за його наказом справа вирішується зброєю, і той, кому бог – громовержець допоможе й чий з мечів гостріше, той і перемагає. На цей двобій родичі (обох сторін) приходять збройні й стають. Потім суперники вступають до бою, і хто здолає супротивника, виграє справу» [16,397–398]. Повідомлення Ібн–Даста підтверджує і Лев Диякон, який стверджував, що й в X ст. руси мали звичай всі спірні питання вирішувати вбивством [12,29].

Показово, що судовий вирок царя русів в IX ст. ще був необов'язковий для тих, хто судився. Належною мірою ми повинні оцінити й участь у суді родичів по обидва боки. Перед нами архаїчні порядки, що походять з родової епохи. Можливо, що дані звичаї є відгомонам древніх вірувань про якесь грізне язичеське божество, від якого, нібито, залежала удача у двобоях і на війні. При виникненні яких–небудь протиріч, наші предки зверталися по допомогу до божества із проханням дарувати їм перемогу у двобойі. Уважалося, що божество дарує перемогу тому, хто правий у суперечці.

У зв'язку з даними віруваннями існувало уявлення про «право сильного», тобто переможець у війні або битві одержував право на майно й родину переможеного. Не випадково, згідно «Повісті временних літ» древляни після вбивства князя Ігоря й частини його дружини дуже раділи тому, що прийдуть і «поимут» княгиню Ольгу, Святослава й весь Київ», вважаючи їх своєю військовою здобиччю [17,38].

Можливо, що з даними віруваннями був зв'язаний стародавній звичай улаштувати двобій, між двома воїнами перед великою битвою. Уважалося, що переможця захищає божество війни. Іноді, дані двобойі заміняли кровопролитні бої й те воїнство, представник якого виграв двобій, вважається переможцем у всій битві.

Звичай «божого суду» зберігся майже до XVI ст. Зокрема, його опис можна знайти у матеріалах Московського Стоглавого собору: «Так, в нашом ж православии тяжутся, и нъцьи же не прямо и поклепав крест

целують или образа святых, и на поли бьются и кровь проливають, и в те поры волхвы и чародейники от бесовских наущений пособие им творят, кудесы бьют» [19,390].

Намагаючись посилити свою особисту владу, київські князі, особливо Володимир нав'язували Перуна у якості голови східнослов'янського язичницького пантеону. Згідно з повідомленнями автора «Повісті временних літ» князь Володимир, ставлячи пантеон дружинних язичницьких богів, особливо виділив свого заступника Перуна. Так, в тексті «Повісті» ми, зокрема, знаходимо наступні строки: «И нача княжити Володимеръ в Києвъ, и постави на холмъ внѣ двора теремнаго: Перуна древяна, а главу сребрену, а усь златъ, и Хорьса и Дажьба и Стриба, Сеимарекла, Мокошь» [17,78].

Повагу до Перуна продемонстрував князь Володимир і знищуючи язичницьких богів у 988 році. Як свідчить літописець Нестор, заступника князівської дружини не просто спалили або розстрожили як ідоли інших язичницьких богів, а провели з повагою до загробного світу: «Водимиръ повель привязати коневи къ хвосту и влещи с горы по Бирицеву на Ручаи, и 12 мужа пристави бити жезлиемъ» [17,82].

Е.В. Анічков висловив дуже обгрунтовану гіпотезу, згідно з якою, поставивши язичницькій пантеон у 980 році «вне двора теремнаго» князь Володимир зробив спробу перетворити в свідомості східних слов'ян Перуна з бога – воїна на Деміурга – уособлення Всесвіту та нав'язати новий культ всьому населенню Русі [1,385].

Згідно з письмовими джерелами та даними археології язичницька реформа князя Володимира викликала обурення у значної частини населення Русі. Так, в «Повісті временних літ» ми знаходимо строки, які вказують на те, що одразу після язичницької реформи проти Володимира виникли кілька потужних повстань в різних регіонах Русі [17,77–78].

Повстання східнослов'янських племінних союзів проти великокнязівської влади традиційно припадають на періоди громадянських воєн, загострення зовнішньополітичної обстановки або голоду. Але вітчизняні літописи не повідомляють не про які катаклізми в житті східнослов'янського суспільства 80–их років. Володимир упевнено почував себе на київському престолі й міг дозволити собі робити походи на своїх сусідів – ятвягів і поляків. Таким чином, єдиною причиною ряду повстань у північно–східній Русі могла стати релігійна реформа князя Володимира 980 року.

На користь даного твердження побічно свідчить і поява наприкінці X сторіччя ряду язичницьких храмів, схожих з язичеськими святилищами поставленими під час язичницької реформи в Києві й Новгороді. Зокрема, язичеське святилище в Ходосевичах (землі радимичів) нагадувало мікро-модель Перинського храму й, на думку дослідників, було побудовано наприкінці X сторіччя – [20,262].

Цілком можливо, що цей храм був побудований під тиском дружинників Володимира після того, як воевода Вовчий хвіст придушив повстання в землі радимичів. Подібні святилища утворилися приблизно в той же час на Псковщині, Прип'ятському Полісся й ряді інших місць [20,261].

На користь гіпотези про те, що намагання князя Володимира зробити свого патрона Перуна найавторитетнішим богом східнослов'янського світу не знайшло підтримки серед більшості підданих свідчить і ряд інших археологічних даних. Так, наприклад, амулети сокирки – символи Перуна були зафіксовані лише в археологічному шарі великих міст або військових

поселень, тобто там, де була сильна влада великого князя. На периферії ж – у невеликих поселеннях і могильниках жодного подібного символу археологи не виявили [13,48–49].

Аналіз зображень Збручського ідола, якого наші предки вшановували майже тисячоліття також свідчить про те, що Перун, символом якого було зображення дорослого чоловіка – воїна, стало собою лише одну з іпостасей бога Рода – уособлення Всесвіту та збройного добра.

Таким чином, скоріше за все, східні слов'яни добре знали Перуна, але не сприймали його у якості володаря всіх людей та богів. Можливо, що Перун в свідомості наших предків становив собою, щось на кшталт небесного двійника самого князя – грізного небесного воїна, земного та загробного судді. Про це свідчать договори київських князів з візантійцями, де Перун і Велес виступають у ролі свідків з боку русів. У випадку клятвoporушення зі своєї сторони східні слов'яни погоджувалися загинути в бою від своєї ж зброї [17,31,74].

Етимологія імені Перуна пов'язана з уявленням про смерть як удар, покарання грішників. Давньослов'янський термін «перун» буквально означає «блискавка», «грим», і зв'язаний зі словом «бити», «поразити», звідси «поразка» як удар бога, кара. З терміном «поразити» можливо зв'язати слово «зараза» у значенні «мор», «смерть» [24,246]. У польській мові слово «*riogun*» означає «блискавка» або «гromові удари». У словаків «*perun*» – грим, а блискавку називають «Перуновою стрілою» [2,224].

Народний погляд на Перуна як на грізну надприродну істоту, яка знищує нечисту силу знайшов своє відбиття в східнослов'янських рукописних збірниках XV ст. Так, в одній з рукописів Кирила – Белозерського монастиря знаходимо наступне: «высокий царю, ходяй в громоу, обладали молниями, призывая водоу морьскоую, проливая на лице всея земля дождь, о великий и страшный боже! сам соуди и врагоу диаволоу» [2,129].

Давні язичницькі вірування, які характеризують Перуна як уособлення раптової смерті – удару, збереглися в деяких сучасних народних виразах. У Псковській області й Білорусії ще на початку XX ст. чулися прокляття: «збий тебе Перун!», «каб цябе Перун узяв, або: разтрескал!», у словаків: «*Parom te trestal (metal, zabil, wzal); Peron te zabil; aby ich Paromowa strela; Peronowa strela ta zabila; paromtalo te!*». У Ржевському районі ще на початку XX ст. казали: «схвати тебя тебе перуном!», що означає у: хай схвате тебе недуга, припадок [2,121–122]. На Закарпаття ще недавно говорили тим, кому бажали зла – «Перун би тя розтрескав» [19,7].

Таким чином, можливо зробити висновок, що в уяві наших предків – язичників Перун становив собою грізного небесного воїна – заступника князівської влади, покровителя професійних воїнів, карателя грішників та нечистої сили. У 980 році Князь Володимир та його оточення зробили невдалу спробу замінити в свідомості більшості населення Русі культ найавторитетніших народних богів культом Перуна.

Література

1. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь // СПб.– 1914.– 386 с.
2. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. – М., 1865. – Т.1. – 800 с.
3. Боровский А.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982. – 103 с.
4. Волошина Т.А., Астапов С.Н. Языческая мифология славян. – Ростов, 1996. – 448 с.

5. Гордиенко Н.С. Крещение Руси: факты против легенд и мифов. – Ленинград, 1986. – 286 с.
6. Глинка Г. Древняя религия славян. // Мифы древних славян. – Саратов, 1993. – С.89–140.
7. Иванов В.В. Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. – М., 1974. – 342 с.
8. Иванов И. Культ Перуна у южных славян // ИОРЯС. – Т.8. – Кн.4. – С.140–174.
9. Касторский М. Начертания славянской мифологии. – СПб., 1841. – 182 с.
10. Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. – К., 1994. – 384 с.
11. Корш Ф. Владимировы боги. – Харьков, 1909. – 676 с.
12. Лев Диакон. История. – М., 1988. – 239 с.
13. Макаров Н.А. Древнерусские амулеты – топорики // СА. – 1992. – №2. – С.48–49.
14. Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь від язичництва до християнства. – К., 1996. – 272 с.
15. Нидерле Любомир. Славянские древности. – Прага, 1914. – Т.1. – 257 с.
16. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI – XI ст. // Древнерусская держава и ее международное значение. – М., 1965. – С.391–419.
17. Повесть временных лет. / Под ред. и с пред. В.П. Адриановой–Перетц. – М.–Л., 1950. – 239 с.
18. Россейкин Ф.М. Первое правление Фотия, патриарха Константинопольского. Сергиев Посад, 1915. – 280 с.
19. Сахаров И.П. Сказания русского народа. – М., 1989. – 397 с.
20. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
21. Сперанский М.Н. История древней русской литературы. – СПб., 2002. – 678с.
22. Спиридон Иеромонах. История во кратце о болгарском народе словенском. – София., 1900. – 132 с.
23. Томк В. История чешского королевства. – СПб., 1868. – 841 с.
24. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – Т.3. – 827 с.

Козлов М.М. Княжеский бог – Перун

На основе письменных, фольклорных и этнографических источников сделана реконструкция культа одного из самых известных дружинных восточнославянских языческих богов – покровителя киевских князей Перуна. Освещаются такие важные детали культа Перуна как происхождение, динамическое развитие и трансформация образа восточнославянского бога громовержца в представлении древних славян.

Ключевые слова: культ, язычество, обряд, представления, верования.

Kozlov, M.M. Princely god – Perun

On the basis of written, folklore and ethnographic sources reconstruction of a cult of one of the most known military East slavic pagan gods – the patron of Kiev princes Perun is spent. The author has mentioned such important details of cult Perun as an origin, dynamic development and transformation of an image of the East slavic god of the Thundered in representation of ancient Slavs.

Key words: a cult, pagan, a ceremony, representations, beliefs.